

דעת הראשון לציון הרב עובדיה יוסף שליט"א

יחווה דעת חלק ה' סימן נז

שאלה: האם מותר לתושב ארץ ישראל לצאת לחוץ לארץ לסחורה או לטיול על מנת לחזור אחר כך לארץ ישראל?

תשובה: שנינו בספרי (פרשת ראה יב, כט. פיסקא כי יכרית), וירשת אותם וישבת בארצם, מעשה דברי אליעזר בן שמוע ורבי יוחנן הסנדלר שהיו הולכים לנציבים אצל רבי יהודה בן בתירה ללמוד ממנו תורה, והגיעו לצידון וזכרו את ארץ ישראל, זקפו עיניהם וזלגו דמעותיהם וקרעו בגדיהם, וקרא המקרא הזה, וירשת אותם וישבת בארצם, אמרו שקולה ישיבת ארץ ישראל כנגד כל המצוות שבתורה, חזרו ובאו להם למקומם. (ובהשגות הרמב"ן על ספר המצות להרמב"ם, במצות עשה ששכח הרב, מצוה ד', הביא לשון הספרי, וכתב: "וקראו המקרא הזה, וירשתם אותה וישבתם בה, ושמרתם לעשות את כל החקים וכו'", ללמד ששיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה". ע"ש). ובתוספתא (עבודה זרה פרק ה') שנינו: "כל היוצא מארץ ישראל לחוץ לארץ כאילו עובד עבודה זרה, שכך נאמר בדוד, כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך עבד אלהים אחרים. וכי מי אמר לו לדוד לך עבד אלוהים אחרים? אלא לומר לך שכל הדר בחוץ לארץ כאילו עובד עבודה זרה. וכן הוא אומר אצל יעקב אבינו, ושבתי בשלום אל בית אבי, ואחר כך והיה ה' לי לאלוקים". וכן הוא בכתובות (ק"י), ובתורת כהנים (פרשת בהר, כה, לח), ובילקוט שמעוני (רמז תרסו) ובאבות דרבי נתן (פרק כו). וכן כתב הרמב"ם (בפרק ה' מהלכות מלכים הלכה יב)¹. והמעין בכתובות

¹ והנה בכתובות (ק"י) אמרו: כל הדר בארץ ישראל דומה כמי שיש לו אלוה, וכל הדר בחוצה לארץ דומה כמי שאין לו אלוה. וכן הוא בספר הזוהר פרשת יתרו (דף עט ע"ב). וכן הובא המאמר כלשונו בתשובת הרשב"א חלק א' (סימן קלד). וכן כתב תלמיד מהר"ם בספר תשב"ץ (סימן תקסב). וכן כתב באורחות חיים חלק ב' (עמוד תרי"ב), ובכל בו (סימן קכז). ועוד. ולחשביו נוונת המאמר הנ"ל יש להקדים דברי הזוהר הקדוש פרשת וירא (דף קח ע"ב): "ידקודשא בריך הוא פליג כל עמין וארעאן לממנן ושליחן, וארעא דישראל לא שליט בה מלאכא

(ק: וקיא.), עיניו תחזינה מישרים כמה הפליגו חז"ל בשבח מצות ישיבה בארץ ישראל. וזו לשון הרמב"ם (בפרק ה' מהלכות מלכים הלכה י-יא) : גדולי החכמים היו מנשקים בתחומי ארץ ישראל את אבניה ומתגלגלים בעפרה, וכן הוא אומר: „כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו". אמרו חכמים: כל השוכן בארץ ישראל עונותיו מחולים, שנאמר ובל יאמר שכן חליתי העם היושב בה נשוא עון. ואפילו הלך בה ארבע אמות זוכה לחיי העולם הבא, וכן הקב"ה בארץ ישראל נתכפר לו, וכאילו המקום הקבור בו הוא מזבח כפרה, שנאמר וכפר אדמתו עמו. ע"כ. וראה עוד במאיר (סוף כתובות).

ונודע שהרמב"ן בהשגותיו על ספר המצות להרמב"ם (במצות עשה ששכח הרב, מצוה ד') סובר שמצות עשה לרשת את הארץ אשר נשבע ה' לאבותינו לתת לנו, ולא נעזבה ביד האומות או לשממה, וכמו שנאמר, והורשתם את הארץ וישבתם בה כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה. וכל מה שהפליגו חז"ל בענין מצות דירת ארץ ישראל, עד שאמרו שכל היוצא ממנה ודר בחוץ לארץ כאילו עובד עבודה זרה, וזולת זה הפלגות גדולות בשבח ישיבתה, הכל הוא ממצות עשה הנ"ל, ואם כן היא מצות עשה לדורות, וכל אדם חייב בה, ואפילו בזמן הגלות. (והביא המעשה שהובא בספרי פרשת ראה הנ"ל).

ע"ש. וכן כתב עוד בפירושו על התורה פרשת מסעי (במדבר לג, ג). ע"ש. והרשב"ץ בספר זוהר הרקיע (מצות עשה רכו) הסכים לדברי הרמב"ן הנ"ל. וראה עוד בשו"ת הרשב"ץ חלק ג' (סימן רפח). ע"ש. וכן כתב בנו הרשב"ש בתשובותיו (סימן א' ובי' ג'). ע"ש. וכן כתב בשו"ת המבי"ט חלק א' (סימן

ולא ממנא אחרא אלא קודשא בריך הוא בלחודוי, ובגין כך אעיל לעמיה ישראל דלא שליט בהו ממנא אחרא לארעא דישראל דלא שליט בה אחרא". וכן בזוהר פרשת נח (דף סא ע"א): „תא תזי דארעא דישראל לא שרי עלה ממנא ולא שליחא אחרא בר מקודשא בריך הוא בלחודוי". ובזוהר פרשת מקץ (דף קצה ע"א) הביאו סמך לזה מהפסוק בתנחל עליון גי' בהפרידו בני אדם יצב גבולות עמים למספר בני ישראל, כי חלק ה' עמו יעקב הבל נחלתו. ע"ש. ובדרשות הר"ן (דרוש דף יג ע"א): „שכל הארצות חוץ מארץ ישראל נמסרו להנהגת הכוכבים והמזלות, ולכן אמרו כל הדר בחוץ לארץ דומה כמי שאין לו אלוה, שמצד שארצות העמים מסורות לשרי

קלט). ע"ש. והסביר הגאון רבי חיים פלאגי בשו"ת נשמת כל חי (חלק יורה דעה סימן מח דף עה ע"ב), שסובר המבי"ט שאף הרמב"ם מודה להלכה לדברי הרמב"ן, ומה שלא מנה ישיבת ארץ ישראל למצות עשה, משום שהיא מצוה כוללת לכמה מצות התלויות בארץ, וכבר כתב הרמב"ם בספר המצות שרש ד' שאין למנות מצוה כוללת במנין המצות. ושכן דעת הרדב"ז חלק ג' (סימן תי). ע"ש. ועיין עוד בספר יעיר און (מערכת י' אות ח'). ובשו"ת נשמת כל חי (חלק יורה דעה סימן מט). ובשו"ת אבני נזר (חלק יורה דעה סימן תנד). ובשו"ת בית שלמה (חלק ב' מיוורה דעה סימן צד). ובשו"ת נוה שלום שולאל. (סימן ז' דף קמ ע"ג). ובשו"ת חבלים בנעימים (חלק ב' סימן קלב, וחלק ה' סימן מה). ובשו"ת דבר יהושע חלק ב' (סימן עא). ואכמ"ל.

ומעתה נבוא לענין השאלה, כי הנה רבינו הרמב"ם (בפרק ה' מהלכות מלכים הלכה ט"ו) פסק בזה הלשון: אסור לצאת מארץ ישראל לחוץ לארץ לעולם, אלא ללמוד תורה, ולישא אישה, או להציל מן הגויים, ולחזור לארץ, וכן היוצא הוא לסחורה. אבל לשכון בחוץ לארץ אסור אלא אם כן חזק הרעב בארץ, ואף על פי כן אין זה ממדת חסידות, שהרי מחלון וכליון שני גדולי הדור היו, ומפני צרה גדולה יצאו ונתחייבו כליה למקום. ע"כ. והמקור לדבריו במסכת עבודה זרה (יג.), אין יוצאים מארץ ישראל לחוץ לארץ אלא ללמוד תורה ולישא אשה. וכתבו התוספות, שדווקא לשתי מצות אלו, ולא לשאר מצות, והקשו ממה שאמרו בכתובות (קיא.) על אדם אחר שנפטר אחיו בחוץ לארץ בלי בנים, ובא לשאול את רבי חנינא מהו לצאת לחוץ לארץ כדי ליבם את אשת אחיו, שהיא מצוה מן התורה, והשיב לו רבי

מעלה, ואי אפשר שתשנתה הנהגתם אלא על צד הפלא, וכמו שפרשו על הפסוק כי לא ישא לפשעכם, לכן הדר בחוצה לארץ מצד היותו תחת כוכב או מזל אין תפילתו נשמעת כל כך, מה שאין כן בארץ ישראל שאינה תחת ממשלת קצין שוטר ומושל, כי אם חשיית לבדו, וכמו שנאמר, ארץ אשר ה' אלוהיך דורש אותה תמיד עיני ה' אלוהיך בה מראשית השנה ועד אחרית השנה. והתפילה נשמעת שם ביותר. וזה שאמר (בדברים לא) וזנה אחרי אלוהי נכר הארץ, כי האלוהות כולם מלבד חשיית לבדו נכרים הם בארץ ההיא. ע"ש. (וראה עוד בפרוש הרמב"ן דברים פרק ד' פסוק טו, ובפירוש הראב"ע שם פסוק יט.) ומרן החיד"א בפתח עיניים

חנינא, אחיו חיבק חיק נכריה ומת, ברוך המקום שהרגו, והוא יורד אחריו? והרי כאן התירו לצאת לחוץ לארץ כדי לישא אישה. ותירצו ששם מדובר שיורד לחוץ לארץ על מנת להשתקע שם לדור יחד עם יבמתו, ואילו כאן שהתירו לצאת לחוץ לארץ לישא אשה, היינו דוקא באופן שדעתנו לחזור לארץ ישראל. ע"כ. (ועיין עוד בתוספות בכורות כט סעי"א). ומרן הבית יוסף בתשובה לאבן העזר (סימן יד) כתב, שדוקא לצורך מצות פריה ורביה התירו לצאת לחוץ לארץ, מפני שהיא מצוה גדולה, אבל למצות יבום לא התירו, מכיוון שהיבם כבר קיים מצוות פריה ורביה. ע"ש. וראה עוד בכסף משנה הלכות מלכים שם שכתב, שאפילו לאחד משלושת הדברים הנ"ל, היינו ללמוד תורה, ולישא אישה, ולהציל ממונו מן הגויים, לא הותר לצאת לחוץ לארץ אלא דוקא על מנת לחזור לארץ ישראל, אבל להשתקע שם אסור בכל אופן. ועיין בחידושי מהרימ"ט (כתובות קיא.), ובשו"ת מהריט"א (סימן פה), ובספר פאת השולחן (סימן א' ס"ק יט), ובספר מראה הגדול חלק ב' (דף ט' ע"א), ובספר מהר"ם שיק על המצות (סימן ריג) ובספר העמק שאלה (פרשת אמור סימן קג אות יד).

ומה שהתיר הרמב"ם לצאת לחוץ לארץ לסחורה, מקור לדבריו מהירושלמי (סנהדרין סוף פרק י'), לענין איסור ישיבה בארץ מצרים, שנאמר לא תוסיפון לשוב בדרך הזה עוד, ואמרו על זה בירושלמי, לישיבה אין אתה חוזר, אבל חוזר אתה לסחורה ולפרמקטיא, ולכבוש את הארץ. (וכן פסק הרמב"ם בפרק ה' מהלכות מלכים הלכה ז' וח"ו). וכל שכן בשאר מדינות שבחוץ לארץ שאין איסור לצאת לסחורה, ובלבד שיהיה על מנת לחזור לארץ ישראל. ויש להעיר עוד מהגמרא במועד קטן (יד.) אהא דתנן אלו מגלחין הבא במועד ממדינת הים, מתניתין דלא כרבי יהודה, דתניא רבי יהודה אומר הבא ממדינת הים לא יגלח מפני שיצא שלא ברשות. (ופירש הראב"ד, הובא בהרא"ש שם, שמחלוקת רבי יהודה וחכמים ביוצא מארץ ישראל לחוץ

(כתובות קי): הסביר גם כן בשם המקובלים, מה שאמרו כל הדר בחוץ לארץ דומה כמי שאין לו אלוה וכו', כי מדינות חוץ לארץ נתונות תחת השפעת הכוכבים והמזלות ושרי אומות העולם, כי לשבעים שרים של אומות העולם נתן הקב"ה לכל שר אומה אחת תחת שלטונו, וגם

לארץ). ואמר רבא ביוצא למזונות דברי הכל מותר, ביוצא לשוט (שיוצא לשוט בעולם ולראותו, כלומר לטייל) דברי הכל אסור, כי פליגי ביוצא להרווחה, רבי יהודה מדמי לשוט, וחכמים מדמים אותה למזונות. והלכה כחכמים. הא קמן שלסחורה מותר לצאת מארץ ישראל לחוץ לארץ. ועיין בהרא"ש שם שהביא דברי הירושלמי במועד קטן שם, שמוכח שהפרוש כדברי הראב"ד הנ"ל, דגרסינן התם, ר' יהודה כדעתיה דאמר אסור לפרש בים הגדול, מעתה כיון שיצא מארץ ישראל לחוץ לארץ אסור לגלח, הואיל ויצא שלא מצדן חכמים וכו'. ע"ש. גם בספר האשכול חלק ב' (עמוד קנ) כתב, והבא ממדינת הים, היינו ביוצא מארץ ישראל לחוץ לארץ להרויח בסחורה. אבל היוצא לשוט ולראות לא התירו לו לגלח. והיוצא מארץ ישראל לארץ ישראל או מחוץ לארץ לחוץ לארץ ולא היה לו פנאי לגלח קודם המועד אפילו הלך לשוטט מותר. ע"כ. וכן כתב רבינו יצחק אבן גיאת בספר מאה שערים (עמוד כג). ע"ש. ועיין עוד בחידושי הריטב"א (מועד קטן יד.). וכן פסקו הטור והשלחן ערוך (סימן תקלא סעיף ד'), שהבא ממדינת הים מגלח במועד, והוא שלא יצא מארץ ישראל לחוץ לארץ לטייל. ועיין עוד באחרונים שם. ומכל זה למדנו שלצאת מארץ ישראל לחוץ לארץ לסחורה

האדמה אשר הם עליה, וכשישראל בגלות בחוץ לארץ כל התורה והמצוות שעושים שם עולים למעלה באויר ארץ העמים לרשות השר השולט במקום ההוא, ומשם יעלו לנוכח פני ה', ובינתים אותו שר נהנה מהם, ולכן אין העבודה נראית לה' לבדו, לפיכך הדר בחוץ לארץ דומה כמי שאין לו אלוה ויאלו עובד עבודה זרה, ומה שאין כן הדר בארץ ישראל שהיא תחת שלטון הקדוש ברוך הוא בלבד בכבודו ובעצמו, לכן הוא דומה כמי שיש לו אלוה. ע"ש. [ונראה שזהו הטעם שתקנו חז"ל (בברכות ל.), שהעומד להתפלל בחוץ לארץ צריך לכוון פניו כנגד ארץ ישראל, וכנגד ירושלים, וכנגד בית המקדש ובית קודש הקודשים. ועיין בתוסי' בבא בתרא (כה.), ובסוף ספרי דבי רב (דף קפב סוף ע"ג). ודו"ק]. וכיוצא בזה כתב ההפלאה בכתובות (ק"י), והוסיף, שמצינו כעין זה אצל אברהם אבינו כשאמר לו הקב"ה לעלות לארץ ישראל, ואז, ואעשך לגוי גדול, ופירשו חז"ל (פסחים ק"ז:) זהו שאומרים אלוהי אברהם, כי רק אחר עלייתו לארץ ישראל ייחד השי"ת אלהותו עליו, שהדר בארץ ישראל כמי שיש לו אלוה וכו'. ע"ש.

ולהרווחה מותר, ואילו לצאת לטיול אסור.²

סיכום: מותר לצאת מארץ ישראל לחוץ לארץ לצורך פרנסה ולסחורה, ובלבד שיהיה על מנת לחזור לארץ בהקדם, אבל להשתקע בחוץ לארץ אסור. ואסור לצאת מארץ ישראל לחוץ לארץ לטייל אפילו על מנת לחזור לארץ ישראל. ומותר לצאת לחוץ לארץ ללמוד תורה ולישא אשה על מנת לחזור לארץ ישראל. וכן מותר לצאת בשליחות המוסדות הרשמיים בארץ ישראל, ללמד תורה לבני ישראל בגולה, ולחזקם בתורה וביראת ה'. ואפילו אם נסתיים הזמן שהוסכם עליו עם המוסדות שבארץ ישראל, רשאי להמשיך ללמד תורה, ולהגדיל תורה ולהאדירה, עד אשר ימצא ממלא מקום מתאים, ואז יחזור לארץ ישראל.

היורדים מארץ ישראל לחוץ לארץ ויושבים שם ישיבת קבע להתעשר ולהרבות נכסים ולרשת משכנות לא להם, ולהתענג על סיר הבשר, ומואסים

ועדיין צריכים אנו למודעי בפירוש המאמר כל הדר בארץ ישראל, „דומה“ כמי שיש לו אלוה, שתיבת „דומה“ משמעותה שבאמת אינו כן, וכן כשאמרו כל הדר בחוץ לארץ „דומה“ כמי שאין לו אלוה, משמע שבאמת יש לו אלוה, וזהו הפך המכוון. ופירש החפלאה שם, כי בודאי אין להעלות על הדעת שקבלת אלוהותו יתברך אינה על ידי עשיית וקיום המצוות אלא בדירת ארץ ישראל בלבד, אלא האמת היא שהמקבל עליו עול תורה ומצות הוא שיש לו אלוה, ומכל מקום הדר בארץ ישראל אף על פי שפרק מעליו עול תורה ומצות, כיוון שקיבל עליו מצות יישוב ארץ ישראל, כבר הוא דומה למי שיש לו אלוה, שנאמר לתת לכם את ארץ כנען להיות לכם לאלהים, ואילו הדר בחוץ לארץ אפילו קיבל עליו עול תורה ומצות, ובאמת יש לו אלוה, אף על פי כן כיוון שדר בחוץ לארץ דומה כמי שאין לו אלוה, שכל הארצות תחת שלטון המזלות, כמו שכתוב אשר חלק ה' אלהיך אותם לכל העמים וכו'. והם מקבלים השפע מה' יתברך ומשפיעים, ואם כן הם ניוונים על ידי שליח וכו'. ע"ש. וכיוצא בזה כתב בשו"ת מהר"ט"ץ (סימן פה). ובספר באר מים חיים להגאון רבי יצחק הלוי, בדרשותיו (דף כא ע"ב). ע"ש. [ועיין בערכיך לב: שמש רבינו שלא היתה לו זכות ארץ ישראל לא היה יכול לבטל את יצר הרע של עבודה זרה, מה שאין כן יהושע בן נון היה לו לבטל, ונשאר הדבר עד אנשי כנסת הגדולה שבטלוהו. ע"ש. וזהו שאמרו היוצא מארץ ישראל לחוץ לארץ דומה כמי שאין לו אלוה וכאילו עובד עבודה זרה. וכו'. ושוב ראיתי כן בשער החצר (סימן גז). ע"ש.]

² ועיין בחידושי המהר"ם שיף (גיטין ב.) בתוספות ד"ה ואשקלון, שכתב, ומה שהיו בני לוד מצויים בכפר לודים שהוא חוץ לארץ, אף על פי שאסור לצאת מארץ ישראל לחוץ לארץ, יש לומר שהיה זה רק לסחורה ולפרנסה שאולי מותר. ע"ש. ולא זכר שר מדברי הרמב"ם והפוסקים הנ"ל שמוכח להדיא שלצורך פרנסה ולסחורה מותר, ורק לטייל אסור. (והמהר"ם שיף שם

בארץ חמדה, גדול עונם מנשוא, וגורמים גלות להם ולזרעם אחריהם. ולפעמים יגרמו לבניהם טמיעה והתבוללות. ועליהם אמרו חז"ל כל היוצא מארץ ישראל לחוץ לארץ כאילו עובד עבודה זרה, ודומה כמי שאין לו אלוה. וסופם לרדת מנכסיהם ולהישאר בחוסר כל. וכמו שכתב בשער החצר סימן רפו. ומכל מקום אין להתיאש מהם, וצריכים לנסות להשפיע עליהם בדרכי נועם לשוב לארצנו הקדושה ולחנך את בניהם לתורה, שאין לך תורה כתורת ארץ ישראל. ואם ראשיתם מצער אחרייתם ישגה מאוד. יהי רצון שיקויים במהרה הפסוק: ופדויו הי' ישובן ובאו ציון ברנה ושמתח עולם על ראשם.

פירש בזה מה שאמרו בבבא בתרא (קי.) לעולם ישכיר אדם עצמו לעבודה זרה ואל יצטרך לבדיות, דקיימא לן היוצא מארץ ישראל לחוץ לארץ כאילו עובד עבודה זרה, ומוטב שיצא לחוץ לארץ לפרנסתו, ואל יצטרך לבדיות. וראה בספר התשוב"ץ (סימן תקס"א) שכתב, שהטעם שרמזנו האמוראים שהיו בבל לא עלו לארץ ישראל, מפני שהיו צריכים להתבטל מלימודם ולחזור אחר מזונותיהם, והרי אמרו (בערובין מז.) שמותר לצאת מארץ ישראל לחוץ לארץ אחר רבו ללמוד תורה, וכל שכן שאין לעזוב את רבו שבחוץ לארץ וללכת לארץ ישראל ולחזור אחר מזונותיו ולבטל מלימודו. וכן כתב בארחות חיים חלק ב' (עמוד תרי"ב) ובכל בו (סימן קכ"ז). ע"ש. ולכאורה לפי מה שכתב הרמב"ם שלא הותר לצאת לחוץ לארץ ללמוד תורה אלא על מנת לחזור, לא אתי שפיר הטעם הנ"ל. וי"ל. וראה עוד בספר חכמת אדם בשער משפטי הארץ (פרק י"א סעיף ד') שפסק, שמי שאי אפשר לו להתפרנס בארץ ישראל ולהביא טרף לביתו ולבניו הקטנים, מבלי שיטיל עצמו על הצמר להזדקק למוסדות סעד, מותר לו לצאת מארץ ישראל לחוץ לארץ כדי להתפרנס מייגע כפיו. ושכן כתב המהר"ם שיף הנ"ל ע"ש. ועיין בשו"ת נודע ביהודה מהדורא תנינא (חלק יורה דעה סימן ר"ו).

ודע שאף על פי שהגאון מהר"ש גרמיוזאן בשו"ת משפטי צדק (סימן עד) כתב שלא ידענו מה מצוה יש להשתטח על קברי הצדיקים, ולפי זה היה נראה שאין לצאת מארץ ישראל לחוץ לארץ להשתטח על קברי הצדיקים אפילו על מנת לחזור. ומכל מקום הרי סיים שם, שהבית יוסף סימן תקס"ח הביא בשם מהר"י"ל, שהנודר ללכת על קברי הצדיקים וכו' שמשמע שהוא נדר מצוה. וכן המהר"ו"י נו"נ שיש עיקר לזה. ע"ש. וכן העלה הגאון רבי אברהם מיוחס בשו"ת שדה הארץ חלק ג' (חלק אבן העזר סימן י"א), שאפשר שיש מצוה להשתטח על קברי הצדיקים, שיתפללו עלינו, וכמו שמצינו בכלל כן יפונה שהלך ונשתטח על קברי האבות, ואמר, אבותי בקשו עלי רחמים שאנצל מעצת מרגלים (סוטה לד.) ובתוספות שם. ולכן מותר לצאת מארץ ישראל לחוץ לארץ כדי להשתטח על קברי צדיקים, כיון שדעתו לחזור לארץ ישראל. ע"ש. וכן העלה הגאון רבי ישראל מאיר מזרחי בשו"ת פרי הארץ חלק ג' (חלק יורה דעה סימן ז'). ע"ש. ועיין בזוהר הקדוש פרשת אחרי מות (דף ע"א סע"א), ובדברי הבית חדש יורה דעה (סוף סימן ר"ז), ובשדי חמד אסיפת דינים (מערכת ארץ ישראל אות א'). ע"ש. ועיין בשו"ת משפט כהן (סימן קמ"ז), ובספר ארץ חמדה לידידנו הגר"ש ישראלי (עמוד מד). ודו"ק.